

Віталій ЗАГОРУЙКО

ПОЛЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ПОХОДЖЕННЯ, ЕТАПИ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС

У роботі висвітлюється роль та місце польської еміграції у внутрішній і зовнішній політиці Радянського Союзу. Акцентується увага на ролі польської еміграції у комуністичному русі, поширенні ідей російської революції у світі, аналізується роль західноукраїнської еміграції до радянської України, ставлення до неї радянських владних структур. Автор зазначає, що тут простежується чіткий ідеологічний момент: гасла інтернаціонального єднання за необхідності нехтувалися заради суто прагматичних цілей зовнішньої та внутрішньої політики.

Поняття “еміграції”, “емігранта”, попри наявність чіткого формулювання, за різних умов несло і несе у собі відмінні смислові відтінки. Одна справа – злиденні натовпи біженців з району бойових дій, інша – респектабельні борці за свободу, що вільно почуваються на партійних коштах. Так чи інакше, усі вони – носії певних ідей та устремлень і, за певної політичної ситуації, можуть стати фактором, здатним істотно впливати на політичні та соціальні процеси у країні. Тому питання еміграційної політики займали важливе місце у роботі урядів різних держав. Не стали винятком і радянські республіки. Своєрідність вирішення згаданої проблеми була зумовлена тим, що радянське керівництво надзвичайно велику роль відводило ідеологічному фактору.

Особливості радянської еміграційної політики вимагають тривалого та детального вивчення, мета ж нашого дослідження – виокремити її нюанси на прикладі польської національної меншини. Причина – недостатня увага до цієї проблеми зараз або односторонність її висвітлення радянськими науковцями.

Основні питання, які, на нашу думку, необхідно розглянути, це: види еміграційних процесів, що існували між Другою Річчю

© Віталій Загоруйко

Посполитою та УРСР, виникнення польських еміграційних осередків у радянській Україні, їх діяльність та взаємовідносини з органами влади у різні періоди свого існування. Хронологічні межі теми – 1921–1939 рр. – охоплюють період від Ризького миру до початку Другої світової війни.

Інформація, що стосується тематики цієї статті, міститься здебільшого у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державних архівах Харківської та Донецької областей (відповідно – ДАХО та ДАДО). Це, як правило, звіти діяльності або добірки матеріалів, підготовлені для вищих органів влади представниками нижчих ланок управлінського апарату, директиви та циркуляри центральних партійних структур. Матеріали такого плану становлять основу нашого дослідження.

Формування польської еміграції на території майбутньої радянської України бере свій відлік з початку першої світової війни. Перед загрозою окупації Королівства Польського арміями Троїстого союзу на схід були евакуйовані підприємства, архіви, бібліотеки, а з ними – тисячі поляків, що осіли на лівобережжі України [1, 53]. Імперіалістична війна плавно переросла у громадянську та радянсько-польську. Під час останньої до радянського полону потрапила велика кількість солдатів армії Пілсудського. У квітні 1921 р. Польське бюро повідомило ЦК РКП(б), що в РРФСР знаходиться близько 500 тис. біженців та 60 тис. військовополонених поляків [4, 44]. На першу половину 1920 р. у Харкові нараховувалось до 6 тис. евакуйованих польських робітників і близько сотні полонених легіонерів, які знаходились у концентраційному таборі [1, 18; II, 29, зв.].

Після підписання Ризької мирної угоди розпочалась реєвакація поляків на батьківщину і повернення майна, колись вивезеного з Королівства Польського. Одним із завдань, що стояли перед польськими бюро при губкомах КП(б)У, було проведення комуністичної пропаганди серед репатріантів з метою поширення революційних ідей за кордоном. Не менш важливим було затримати польських фахівців для роботи на місцевих підприємствах. “Если Польсекции не удастся убедить польских

рабочих... что их место здесь, а не в Польше, то грозит опасность в остановке 1-й суконной фабрики, ввиду того, что заменить польских рабочих в настоящее время нечем”, – зазначалось у звіті польської секції при Харківському губкомі КП(б)У за 1 – 15 червня 1921 р. [III, 4]. Вірогідно, що діяльність польбюро була досить ефективною, бо у лютому 1922 р. в ЦК КП(б)У повідомлялось, що у Мелітопольському повіті Запорізької області є 10 тис. поляків, що не мають наміру повертатись на батьківщину [IV, 28 зв.].

Повоєнна атмосфера у польсько-радянських відносинах залишалась напруженою. Реалізація положень Ризької угоди не означала вирішення усіх проблем, що існували між двома державами. Загострювало ситуацію й еміграційне питання. На початку 20-х рр. у документах партійних органів УСРР відзначається великий вплив біженців з Польщі [V, 2]. Значна кількість біженців (щоденно від 5–6 осіб), переважно солдатів польської армії, ставила роботу польської секції при Харківському губкомі КП(б)У в особливі умови, до того ж явище набирало не лише місцевого, але й загальноукраїнського масштабу, – говорилося на засіданні секретарів нацменшин Харківського губкому КП(б)У у лютому – червні 1923 р. [V, 2 зв., 5]. За їх припущеннями, таку ситуацію зумовила остання мобілізація у Польщі [V, 4]. Перебіжчики перебували у важких матеріальних умовах і не мали роботи. Харківських біженців розподіляли у подальшому по цукрових заводах та по повітах. Проводилась політвиховна і просвітницька робота [V, 2 зв., 4]. Перебіжчикам, затриманим ДПУ, видавалися довідки, оформлювалися документи на право проживання. Обмеження таким категоріям осіб існувало лише на проживання у прикордонних губерніях (Волинській, Подільській та Одеській) [VI, 251–252, 332, 596], на основі чого робилися відповідні відмітки у тимчасових посвідченнях [VII, 12].

Жорсткі заходи польських урядів щодо польських лівих змушували останніх від’їжджати за кордон. Найбільш сприятливим місцем для своєї подальшої діяльності природно вважалася країна, де перемогла революція. За період з 1928 по 1933 рр. до СРСР приїхало з Польщі 793 польських політемігранти [5, 56]. Харківське відділення комітету у справах політемігрантів

у першій половині 1925 р. прийняло 285 осіб, у т.ч. 127 чол. із Західної України та із Польщі – 17 [5, 109].

Контроль над такими особами був пильним. До нього залучався весь республіканський владний апарат. Перевірка з боку ДПУ змінювалась партійною перевіркою, якщо легальний емігрант чи перебіжчик належав до якоїсь із закордонних (звичайно ж – лівих) партій. Відбувалась також легітимація (встановлення приналежності) органами МОПР. “Политэмигрант проходит такие инстанции, как ЦК МОПР, ОГПУ и секции Коминтерна. Без помощи этих центральных организаций в вопросе легитимации политэмигрантов не может быть и речи о правильном руководстве делом политэмиграции в СССР. В нашем распоряжении имеется ряд данных, когда “легитимация” проводилась местами. В результате проверки этих “политэмигрантов” в центре неоднократно бывали случаи проникновения шпионов и провокаторов. Затем имеется также вопрос о регулировании притока политэмигрантов в СССР”, – зазначалось у доповідній записці ЦК МОПР СРСР щодо взаємодії з ЦК МОПР України у 1925 р. [VIII, 15]. За відсутності необхідних документів, що підтверджували партійну приналежність, перебіжчиків після встановлення особи органами ДПУ та міліції передавали у розпорядження парткомів. Ті займались пошуком свідків або документів, що могли дати інформацію про людей, яких перевіряли. Лише після підтвердження свого статусу перебіжчики мали право реєструватись на біржі праці як емігранти [IX, 25]. Справами політемігрантів займався республіканський комітет при ЦК МОПР. Він забезпечував прибульців на перший час одягом, їжею, медикаментами, займався пошуком роботи, хоча у подальшому їх планувалось використовувати у революційному русі. Під час пошуків роботи перебування перебіжчиків з радянськими безробітними вважалось недоцільним [VIII, 33, 34, 36].

Треба відзначити ще одну категорію емігрантів, яка не була етнічно польською, але мала безпосереднє відношення до процесів, що відбувалися у Польській республіці. Йдеться про галичан, яких несприятлива соціально-політична обстановка на

західноукраїнських землях змушувала або ж нелегально перетинати кордон з УСРР, або ж прохати про надання їм радянського громадянства у загальноприйнятій у міжнародній практиці спосіб. 21 травня 1928 р. президія Харківського окрвиконкому затвердила проект протоколу про прийняття в українське громадянство 17 чол. з Польщі та 6-ти зі Східної Галичини [8, 5], 27 жовтня 1927 р. – 21 громадянина Польщі та 9-х уродженців Галичини [8, 11–14].

За нелегальними перетинаннями кордону пильно стежило ДПУ та прикордонні війська. У обох напрямках цей канал значною мірою використовувався для підпільної комуністичної діяльності на західноукраїнських теренах по лінії Комінтерну. За січень – лютий 1935 року на такого роду діяльність Кам'янецьким пунктом представництва КПЗУ при Кам'янецькому прикордонному загоні було витрачено 200 польських злотих та 2 доллари [XI, 12], на Славутській дільниці кордону за травень – серпень 1935р. витрачено 110 злотих та 10 долларів [XI, 54]. У першій половині 20-х рр. радянська влада активно підтримувала повстанський рух на польській частині Західної України. Партизанські та диверсійні загони неодноразово здійснювали рейди між радянською та польською територіями. У серпні 1924 р., наприклад, загін із ста осіб на чолі з радянським офіцером напав на прикордонне польське містечко [7, 242]. У цей період цифра перебіжчиків була значною. З середини 20-х рр. у результаті покращення відносин з Польщею вона зменшилась приблизно до 1800 – 2000 осіб на рік [6, 27]. Політемігрантів із Західної України планувалось використовувати у процесі радянського будівництва в СРСР. Із найбільш надійних треба було створити резерв для революційної боротьби на Західній Україні, для роботи в КПЗУ [XII, 51].

Наприкінці 20-х рр. у внутрішній політиці польських властей помітними були ознаки лібералізації стосовно представників української нацменшості. “Поляки... приступили к ликвидации эмиграции из галичан... путем администрирования “прощения старых грехов” и представления возможности вернуться на родину...”

В связи с этим среди галичан и петлюровцев усилились

полонофильские настроения и используется возможность вернуться домой” [XII, 100]. Такі кроки підштовхнули західних українців, що у своїх емігрантських устремліннях орієнтувалися на радянську державу, але безуспішно роками чекали дозволу на в'їзд, забирати свої заяви і розривати зв'язки з будь-якими організаціями радянофільської орієнтації.

Такий вигляд мав зворотний рух до Польщі з боку галичан. Аналогічні процеси мали місце на протязі усього міжвоєнного двадцятиріччя у середовищі етнічних поляків, що випадково потрапили до радянської України. Спроби втечі були колективні та індивідуальні. У ще непевній повоєнній обстановці польбюро ЦК КП(б)У дає дозвіл на виїзд до Польщі завпольбюро Одеського губкому КП(б)У Гутковському, “...имея ввиду его семейное положение и принимая во внимание его моральное состояние...” [IV, 31].

У лютому 1922 р. начальник політвідділу секретно-оперативного управління ВУЧК повідомляв, що член КП(б)У Станіслав Василевський, призначений губевакум Бахмуту супроводжувати ешелон з польськими біженцями, самовільно перетнув кордон і залишився у Польщі [XIV, 1]. У жовтні 1929 р. 350 уродженців Польщі подали заяву з проханням відмінити розпорядження про заборону виїзду їм на батьківщину. “Этот факт следует рассматривать как антисоветскую демонстрацию, организованную агентами польского фашизма, пытающимися доказать, что в СССР имеет место преследование польского населения”, – такою була реакція польбюро ЦК КП(б)У [XV, 11]. У грудні 1929 р. таку заяву подали 25 польських сімей з Волині. Місцевим парторганізаціям Волинської округи було наказано визначити їх соціальний склад і бідняків відколоти від цієї групи [XV, 13]. Ініціаторами таких настроїв є “ворожий, куркульський елемент”, – відзначають радянські партійні документи. У таємній агітації, що проводилась цим “елементом” не лише в середовищі польської, але й інших нацменшин, домінувала ідея, що у разі відмови радянської адміністрації у виїзді на етнічну батьківщину необхідно робити спроби нелегального перетину кордону. “Де вб'ють тисячу, решта зможе дістатися Польщі”, – наводилися

слова активістів еміграційного руху [8, 188]. Причина цих настроїв вбачалася в опорі куркульства соціалістичним перетворенням, що проводились у сільському господарстві радянської республіки [XVI, 2].

З початком репресій у 30-х рр. емігранти знову опиняються у центрі подій. Звинувачення у шпигунській та диверсійній діяльності якнайкраще їм пасувало. Восени 1933 р. у місті Кам'янському органами ДПУ була “розкрита” і ліквідована “шпигунсько-диверсійна група” поляків, що складалася в основному із членів КП(б)У, які прибули з Польщі в процесі рееміграції та політеміграції [XVII, 20]. Згідно з наказом генерального комісара держбезпеки М.Єжова за №00485 від 11 серпня 1937 р. щодо розгрому т. зв. “Польської військової організації” зазначалось, що до осіб, які підлягають негайному арешту, належать відносяться усі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР, перебіжчики з Польщі, незалежно від часу переходу їх до СРСР, політемігранти та політобмінені з Польщі, колишні члени ППС та інших польських антирадянських партій [2, 177]. Сім’ї втікачів з-за кордону також належали до тієї категорії громадян, які, в силу своєї політичної ненадійності, мали бути виселені з прикордонних територій України [3, 128-129]. Навесні 1935 р., згідно з постановою ЦК, виселено у віддаленні місця Союзу і переселено у віддаленні від кордону України райони 1188 господарств “антирадянського та ненадійного елемента” і доприселено у Мархлевський район, з метою зміцнення кордону, 745 перевірених колгоспників-ударників [XVIII, 37].

Тож можна стверджувати, що формування осередків прибульців з Польщі проходило різними шляхами у декілька етапів та мало різну інтенсивність. Ми спеціально вжили термін “прибульці з Польщі”, бо у даному випадку слід розрізняти власне польську еміграцію та переселенців-галичан.

Початок польській еміграції в радянську Україну поклали евакуйовані з Королівства Польського, а також полонені-поляки австро-угорської армії та польські легіонери Ю. Пілсудського, які з різних причин відмовились повертатися на батьківщину. Важливим мотивом, що змушував поляків виїжджати за кордон,

була несприятлива економічна ситуація у їхній державі. Політеміграція з Другої Речі Посполитої мала вигляд переселень представників польських лівих партій до УРСР під тиском репресій тамтешнього уряду та хвиль перебіжчиків і легальних мігрантів-галичан, що рятувалися від урядової колонізаційної політики.

Зворотний рух також існував. Про це свідчать численні документи про бажання етнічних поляків виїхати за кордон чи несанкціоновано полишити межі радянської республіки. Причини рееміграційних устремлінь ми вбачаємо у згортанні політики коренізації, колективізації сільського господарства, що погіршило економічне становище польських селян, голодомор 1932–1933 рр., розкручування маховика репресій протягом 30-х рр. тощо.

Контроль над еміграційними процесами було поставлено у Радянському Союзі серйозно. Відповідальними за фільтрацію іноземних громадян, що бажали жити у радянській країні, були органи ДПУ, міліції, МОПР та, звичайно ж, партійні структури. Вони перевіряли лояльність цих осіб та їх “чистоту” щодо зв’язку із закордонними спецслужбами. Після проходження системи перевірок емігрантам надавалась робота та дозвіл на проживання, при цьому існувало обмеження останнього у прикордонних районах.

Емігрантів активно залучали до роботи в радянському будівництві по лінії Комінтерну. Зі зміною курсу сталінського керівництва у сфері національної політики, росту підозрілості у суспільстві, початку масового терору емігранти стають одними з перших жертв репресій. Найбільш активних членів емігрантських осередків арештовували, інших як “ненадійний елемент” висилали з прикордонних територій.

У ставленні радянської влади до еміграції з Польщі чітко простежується ідеологічний момент. Проблема росту безробіття серед радянських громадян внаслідок напливу мігрантів з-за кордону не була серйозною для республіканської адміністрації. Набагато важливіший момент – лояльність до радянської влади та можливість використання у політичній роботі по лінії місцевих інтернаціональних організацій.

Емігрантам із Польщі недовго довелось бути активними

будівничими “світлого майбутнього”. Польська національна меншина не перестала існувати, проте її значення як осередку польської культури великою мірою було нівельоване і зведене до рівня дармової робочої сили на грандіозних будовах сталінського ГУЛАГу. Згадали про поляків уже за часів Великої Вітчизняної війни, коли постала гостра потреба у формуванні боєздатних частин, зміцнених гаслами національного самоствердження.

- I. ДАХО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 292.
- II. ДАХО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 42.
- III. ДАХО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 655.
- IV. ДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1540.
- V. ДАХО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1061.
- VI. ДАХО. – Ф. Р – 203, оп. 1, спр. 1295.
- VII. ДАХО. – Ф. Р – 203, оп. 1, спр. 1297.
- VIII. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2026.
- IX. ДАДО. – Ф. 9, оп. 1, спр. 1.
- X. ДАХО. – Ф. Р – 845, оп. 3, спр. 1454.
- XI. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6631.
- XII. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2680
- XIII. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2484.
- XIV. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1546.
- XV. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2930.
- XVI. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3096.
- XVII. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6635.
- XVIII. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6619.

1. Бальцерак В. Роль Октябрьской революции в создании внешнеполитических условий восстановления независимости Польши // Очерки истории советско-польских отношений 1917 – 1977. – М.: Наука, 1979. – С. 34 – 59.

2. Гранкіна О. Архівно – слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – №1 – 2. – С. 174 – 182.

3. Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) // З архівів ... – 1997. – №1 – 2. – С. 128 – 134.

4. Костюшко И. И. К вопросу о польских военнопленных 1920 года // Славяноведение. – 2000. – №3. – С. 42 – 63.

5. Нерод В. А. Интернациональные связи трудящихся Украинской ССР и Польши в 1929 – 1933. – К.: Наук. думка, 1983. – 123 с.

6. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 349 с.

7. Dąbkowska A., Zaryń Y., Zaryń M. Polskie dzieje. – Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 1994. – 378 s.

8. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. T. 1, cz.1: Lata 1917 – 39. – Przemysł: Południowo – wschodni instytut naukowy przemysłu, 1998. – 336 s.

Віталій Загоруйко. Польская эмиграция в советской Украине: происхождение, этапы и социально-политический статус. В статье освещается роль и место польской эмиграции во внутренней и внешней политике Советского Союза. Акцентируется внимание на роли польской эмиграции в коммунистическом движении, распространении идей российской революции в мире, анализируется роль западноукраинской эмиграции в советскую Украину, отношение к ней советских властных структур. Автор отмечает, что здесь прослеживается четкий идеологический момент: лозунги интернационального единства при необходимости забывались ради сугубо прагматических целей внешней и внутренней политики.

Vitaliy Zahoruiko. Polish Emigration in Soviet Ukraine: origin, stages and socio-political status. The Work elucidated the Part and the Place of the Polish Emigration in the inherent foreign Policy of Soviet Union. The Author pays the particular Attention on the Polish Emigration and returned Emigration in the communist Motion and the Expansion of Ideas of Russian Revolution in the World. The essential Part of this Work devoted to a Role of West-Ukrainian Emigration into Soviet Ukraine and Attitude to it from the Side of Soviet Department's Structures. The Author pays the Attention on an ideological Moment in the Soviet Power's Attitude to Emigrants. International Slogans may be forgotten if it's necessary for exclusive pragmatic Targets in Foreign and Internal Politic.